

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)

Moraal, E.M.

Publication date
2013

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Moraal, E. M. (2013). *'Als ik morgen niet op transport ga, ga ik 's avonds naar de revue': kamp Westerbork in brieven, dagboeken en memoires (1942-2010)*. [Thesis, fully internal, Universiteit van Amsterdam].

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Hoofdstuk 1: Driemaal Ed van Thijn: het doorgangs(- en internerings)kamp Westerbork, 1942-1945

1.1. WESTERBORK: PRELUDE

‘Lieve vader en moeder,’ begint de 11-jarige Ed van Thijn zijn eerste brief na de bevrijding aan zijn ondergedoken ouders. Het was eind april 1945, en kamp Westerbork was enkele weken bevrijd. ‘Ik zit al 3 en een halve maand in Westerbork,’ schrijft Eddy. ‘Een paar weken geleden hoorde we vreselijk schieten en de zelfde middag kwamen de Canadezen in het kamp. Later kwam een van de ondergrondse en zei dat jullie in Amsterdam waren en later hoorde ik dat Amsterdam en heel bezet Nederland overgegeven was!!!!’ Vier uitroepetekens geven aan hoe opgewonden de jonge Ed bij het horen van dit heuglijke nieuws was. Hij sluit zijn eerste brief af met de mededeling dat ze gisteren voor het eerst witbrood gekregen hadden en ‘vele kussen van Eddij, barak 5.’¹

Kamp Westerbork had toen al een lange geschiedenis achter zich. Opgericht als vluchtelingenkamp in 1939 voor de steeds grotere stroom aan vooral Duits-joodse vluchtelingen (waarvan het grootste deel overigens niet in het kamp terecht kwam), werd het 1 juli 1942 overgenomen door de Duitse bezetter. Daarna fungeerde het als doorgangskamp naar de concentratie- en vernietigingskampen en als interneringskamp voor diegenen die tijdelijk uitstel hadden gekregen. Kenmerkend was het zelfbestuur in *Dienstbereiche* en *Dienstleiter*, dat vooral de eerste bewoners, een groep Duitse joden, bevoordeelde en ertoe leidde dat joden joden op transport moesten helpen zetten. Officieel veranderde het kamp in maart 1944 in een werkkamp, maar de transporten, 93 in totaal, gingen tot september door. 12 april 1945 werd het kamp met zijn 918 overgebleven ingezetenen door de Canadezen bevrijd. Van de ongeveer 107.000 joden die vanuit het kamp waren weggevoerd, kwamen iets meer dan 5000 overlevenden terug.²

¹ Ed Van Thijn, *Het verhaal*, (Amsterdam: Meulenhoff 2007) 7.

² Jacques Presser, *Ondergang. De vervolging en verdelging van het Nederlandse jodendom 1940-1945*, twee delen, deel twee, (’s Gravenhage: Martinus Nijhoff 1965) 295 over de kampgeschiedenis, 364-369, over bevrijding, Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, 14 dln. (Den Haag/Leiden: Martinus Nijhoff/Impressum 1969-1994), deel acht ‘Gevangenen en gedeporteerden, tweede helft’, (Den Haag: Martinus Nijhoff 1978) 689-690, over kampgeschiedenis, 1 juli 1942 kwam het kamp in handen van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des SD*, het vluchtelingenkamp viel tot juli 1940 onder Binnenlandse Zaken, daarna tot aan de overname onder Justitie, 673, bevrijding, 704, cijfers over gedeporteerde en vermoorde joden. Zie voor dit laatste ook Bob Moore, *Victims and Survivors. The Nazi Persecution of the*

Westerbork lag in een uithoek van het land, in de ‘vergeten’ provincie Drenthe.³ Het kamp lag ‘eenzaam op een troosteloze vlakte’, schrijft kampingezetene Hans Ottenstein.⁴ ‘Het stormde haast het gehele jaar door en de wind woei het zand en het vuil van de heide op, zodat alles zwart of grijs werd, overal zand doordrong en de wegen bij regen direct in een diepe modderpoel veranderd werden.’⁵ Het kamp mat ongeveer 500 bij 500 meter, waar in de ‘hoogtij’ dagen geregeld meer dan 10.000 mensen op en in elkaar zaten gepakt.⁶ Het vluchtelingenkamp bestond oorspronkelijk uit 200 kleine woningen, verdeeld over relatief goede barakken. Er was een grote zaal, een keuken en enkele andere noodzakelijke gebouwen, zoals een badhuis, een ziekenhuis en een school. In 1942 vervaardigden Nederlandse aannemersbedrijven in opdracht van de bezetter vierentwintig grote houten barakken, de zogenaamde doorgangsbarrakken, die het aanzien van het kamp volledig veranderden. In deze barakken werden ijzeren ledikanten, driehoog, gemonteerd; toiletten bestonden uit zogenaamde ‘eierrekken’, zonder enige privacy.⁷ Na 1 juli 1942 werd het kamp met een ca. 2 meter hoge prikkeldraadversperring omgeven. Er kwamen zeven wachttorens en

Jews in the Netherlands, 1940-1945, (London/New York: Arnold 1997), 260 (gebaseerd op cijfers van Herzberg).

³ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, tweede helft*, 710.

⁴ Hans Ottenstein, ‘Lager Westerbork, een persoonlijk verslag’ (rond 1950), Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD), Westerbork archief (250i), inv.nr. 510, 5-6. Hans Ottenstein, een gepromoveerd Duits jurist, schreef twee versies van dit verslag; ik maak gebruik van het eerste, niet de tweede definitieve versie, waaruit hij veel van zijn persoonlijke belevenissen heeft gefilterd. Het verslag zelf was geschreven op aanvraag van het RIOD, zoals meer verslagen in deze eerste jaren na de oorlog. Prof. dr. J. Houwink-ten Cate meent dat Ottenstein zelfs een tijdje op onkostenbasis op de RIOD-loonlijst stond voor het (interview)werk wat hij voor het verslag verrichtte. In ieder geval was hij voor het RIOD werkzaam als wetenschappelijk medewerker, zoals blijkt uit een bedankbrief die hij stuurde aan Joseph Birnbaum, voor diens verslag over onder andere het weeshuis. Otto Birnbaum, verslag over verblijf in Westerbork, Herinneringscentrum kamp Westerbork (HCKW), Dossier (DO) 798, inv.nr. 8507; Otto Birnbaum, ‘Kinderen in kamp Westerbork’, 23 augustus 1946, origineel gericht aan RIOD, inclusief bedankbrief van Hans Ottenstein, werkzaam voor het RIOD, HCKW, DO 667, inv.nr. 7787; Otto Birnbaum, verslagen over Westerbork, NIOD, 250i, inv.nr. 497. Zie hiervoor ook Proces Verbaal 414, Bureau Opsporing Oorlogsmisdrijven, d.d. 4 juni 1948, opge maakt door J. Schoenmaker, NIOD, 250i, inv.nr. 1007, 46, waar zijn functie als wetenschappelijke medewerker wordt genoemd.

⁵ Ottenstein, ‘Lager Westerbork’, NIOD, 250i, inv.nr. 510, 5-6.

⁶ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 710, Presser, *Ondergang, tweede helft*, 294.

⁷ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 690. Later werden ook industriebarakken bijgebouwd. De spoorlijn werd eind 1942 doorgetrokken tot in het kamp, 692.

een *SS-Wachbataillon*, dat de marechaussees ging ondersteunen in de bewaking.⁸ Toch bleef het kamp het karakter van een klein – Duits – dorp houden. Johanna Schroot-Polak beschreef het kamp als ‘een dorp met aan weerszijden kleine huisjes met een tuintje ervoor.’⁹ En afgezien van de transporten lééfde men er ook werkelijk. ‘Wonen, zegt men hier,’ schrijft Mirjam Bolle in haar dagboekbrieven over het slapen in de barak. En hoewel haar dat nog vreemd in de oren klonk, was het een juistere term dan slapen, ‘want je woont er werkelijk.’¹⁰ Westerbork leek zo normaal. ‘Iedereen liep ook in burgerkleding. Niemand had een kaal geschoren kop. Dat maakte alles normaler’, herinnert ook Rob Cohen zich.¹¹

Maar was Westerbork wel zo normaal? ‘In Westerbork kregen de joden de illusie, dat alles misschien wel mee zou vallen, dat ze nu wel niet meer in de maatschappij waren, maar dat ze eenmaal weer terug zouden keren uit hun isolement’, schrijft Eddy de Wind vlak na de oorlog.¹² Westerbork was een kunstmatige samenleving, misschien niet fysiek, maar wel mentaal zo goed als afgesloten van de gewone wereld. ‘Wij zijn zoo volkomen op een eiland, dat wij niet bijhouden wat wel en niet kan’, schrijft Alice van Cleeff-van Praag aan familie.¹³ Shmu’el Hacoen probeert het kamp in zijn memoires te typeren als een ‘opzettelijk schimmenspel’, een ‘kunstmatige kopie van het leven’, waar ‘het leven in al zijn sociale aspecten geminiaturiseerd’ werd, maar waar het leven tegelijk een ‘pseudo-, een quasileven’ was.¹⁴

Is Westerbork wel onderdeel te noemen van de Holocaust, als de Holocaust staat voor de moord op het Europese jodendom? Er werden in het kamp niet stelselmatig mensen vermoord, er werd zelfs relatief weinig geweld gebruikt, en het leven was er vol te houden. Westerbork was geen concentratiekamp; het is wellicht nog het best te vergelijken met een

⁸ De Jong, *Koninkrijk, deel acht, deel twee*, 691.

⁹ Johanna Schroot-Polak, ‘Mijn herinneringen aan Westerbork en Theresienstadt’, 1977, HCKW, DO 1120, inv.nr. 10043-01.

¹⁰ Mirjam Bolle, *Ik zal je beschrijven hoe een dag er hier uitziet. Dagboekbrieven uit Amsterdam, Westerbork en Bergen Belsen* (Amsterdam: Contact 2003), 148, dagboekbrief van 8 juli 1943.

¹¹ Rob Cohen, Sophie Aalders (interview en tekst), *Niet klein gekregen. Mijn overwinning op de nazi's*, (Laren: Verbum 2007), 107.

¹² Eddy de Wind, *Eindstation Auschwitz*, (Amsterdam: Republiek der Letteren 1946; heruitgave Amsterdam: Van Gennep 1981) 7.

¹³ Brief van Alice van Cleeff-van Praag, ongedateerd, vermoedelijk uit 1944, HCKW, brieven van Alice Cleeff-Van Praag en Charlotte van Praag, DO 627, inv.nr. 7353-12.

¹⁴ Shmu’el Hacoen, *Zwijgende stenen. Herinnering aan een vermoorde jeugd*, uit het Hebreeuws vertaald door A. Michael (’s Gravenhage: BZZToH 1990) 224, 226.

getto, zoals Theresienstadt, waar een soortgelijke schijnwereld werd opgehouden en de levensomstandigheden vergelijkbaar waren.¹⁵ Hoewel Westerbork in zekere zin buiten de Holocaust valt, is het wel onderdeel van het hele vervolgingsproces. Als de term Holocaust breder wordt opgevat en dus het hele scala van uitsluiting, vervolging tot aan moord bevat, dan kan ook Westerbork als onderdeel van de Holocaust worden beschouwd. Belangrijker voor dit onderzoek is hoe veel overlevenden in hun egodocumenten Westerbork zien als opmaat tot de vernietiging in het oosten en het als zodanig tot onderdeel van de Holocaust maken en beschouwen.¹⁶

1.2. DRIEMAAL ED VAN THIJN

Toen Ed van Thijn twintig jaar was, schreef hij een korte beschrijving van zijn leven tot nu toe. Westerbork was een vage herinnering geworden, waarvan hij niet meer wist dan ‘dat het een hel was.’¹⁷ De oorlog stond naast andere belangrijke momenten, zoals zijn strijd tegen zijn leerachterstand, en de vraag voor welke studie hij zich zou inschrijven, ‘omdat ze van

¹⁵ Klassiek, standaard werk over Theresienstadt is H.G. Adler, *Theresienstadt. Das Antlitz einer Zwangsgemeinschaft. Geschichte Soziologie Psychologie*, (Tübingen: Mohr 1955). Nieuwer werk met daarin hedendaags onderzoek naar verschillende aspecten van het kampleven en hoe gevangenen daarop na de oorlog terugkeken, zie onder andere Miroslav Karny, Jaroslava Milotova, Raimund Kemper, Michael Wögerbauer (Hg.), *Theresienstädter Studien und Dokumente*, (Prag: Institut Theresienstädter Initiative Academia 2001). Zie ook het onderzoek van Anna Hájková over Nederlandse joden in Theresienstadt in deze bundel, ‘Die Juden aus den Niederlanden in Theresienstadt’, 135-202, naast haar Magisterarbeit: Anna Hájková, *Die Juden aus den Niederlanden in Ghetto Theresienstadt 1943-1945*, (Humboldt-Universität Berlin: 2006). In egodocumenten van overlevenden wordt ook de vergelijking tussen Westerbork en Theresienstadt gemaakt. Verslag en dagboek van Jacob Herman Meijer, Joods Historisch Museum (JHM), inv.nr. 0000584. Wel wordt de toestand in Theresienstadt over het algemeen als erger beschouwd dan in Westerbork. De schijnwereld van Theresienstadt komt nog het best tot uitdrukking in de film *Theresienstadt. Ein Dokumentarfilm aus dem jüdischen Siedlungsgebiet* die Kurt Gerron in opdracht van de nazi’s over het getto maakte voor de inspectie van het Rode Kruis. Zie <http://www.cine-holocaust.de/cgi-bin/gdq?efw00fbw000812.gd>

¹⁶ Niet alleen overlevenden die in concentratie- en vernietigingskampen gevangen hebben gezeten na Westerbork, maar ook overlevenden die alleen in Westerbork zijn geïnterneerd, beschouwen hun belevenissen als onderdeel van de Holocaust. Eline Hoekstra-Dresden, *Wishing upon a Star. A Tale of the Holocaust and Hope*, (Portland Oregon: Blackmore & Blackmore 2000). De Holocaust is inmiddels ook meer dan een specifieke benaming voor de moord op de Joden geworden; het is symbool gaan staan voor het hele spectrum van de vervolging; het heeft zelfs daarbuiten – symbolische – reikwijdte. Zo wordt de term gebruikt voor uiteenlopende zaken als andere genocides tot aan de leefomstandigheden van dieren in de bioindustrie.

¹⁷ Ed van Thijn, ‘Levensbeschrijving van Eddy van Thijn’, ca. 1954, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Ed van Thijn, inv.nr. 29.

beslissende invloed op mijn verdere leven zullen zijn.’¹⁸ Van 2000 tot aan 2006 publiceerde ex-burgemeester en politicus Ed van Thijn drie boeken over zijn ervaringen in en met de oorlog.¹⁹ De oorlog speelde in zijn leven inmiddels ook op de voorgrond een belangrijke rol. Eddy als kind in Westerbork, Ed als jongvolwassene die bezig is zich voor te bereiden op zijn studie en leven, en een Ed die zijn leven goeddeels heeft geleefd en gaat terugkijken; verschillende ‘Ed van Thijs’ passeerden de revue. De oorlog en daarmee ook Westerbork betekenden voor iedere Ed op een bepaalde manier hetzelfde en ook telkens weer wat anders.

Egodocumenten zoals die van Ed van Thijn kunnen ons door de tijd heen een beeld geven van de persoonlijke beleving van doorgangs(- en internerings)kamp Westerbork: van de beleving in de oorlog, via de nog verse ervaringen van vlak erna, tot aan de blijvende herinneringen van vijftig jaar nadien. Het zijn niet alleen de bekende Etty Hillesum en Philip Mechanicus die over hun ervaringen in het kamp hebben geschreven. Mannen en vrouwen, kinderen en volwassenen, Nederlandse en Duitse joden, kortom, mensen met heel verschillende achtergronden voelden de behoefte iets van hun belevenissen op papier te zetten.

In dit boek staan de geschreven beleving van en herinnering aan Westerbork centraal. Hoe beleefden verschillende kampingezetenen doorgangs(- en internerings)kamp Westerbork in de oorlog en op welke wijzen hebben zij daarvan verslag gedaan in brieven, dagboeken en persoonlijke verslagen? Hoe herinnerden voormalige kampingezetenen zich na de oorlog hun verblijf in het kamp en wat schreven zij daarover in herinneringen en memoires? Het gaat in dit onderzoek niet om een historische reconstructie van het leven in het kamp, om de historische ‘werkelijkheid zoals deze toen was’, maar om de wijzen waarop persoonlijke ervaringen en herinneringen aan Westerbork op schrift zijn gesteld. Aangezien beleving en herinnering niet zijn te beschrijven zonder enige kennis van de leefomgeving van het kamp, zullen wel de contouren van dit dagelijks leven worden geschetst aan de hand van zowel egodocumenten als andere bronnen.

Beleving en herinnering zijn brede begrippen. In het onderzoek heb ik mij dan ook beperkt tot enkele gezichtspunten van waaruit de beleving en herinnering wordt onderzocht. Voor een deel kwamen deze tot stand vanuit de bronnen zelf: waar schrijven de auteurs over? Wat zijn de thema’s die hen bezighouden? Daarnaast heb ik voor gezichtspunten gekozen die enkele tot nu toe nog weinig onderzochte aspecten van de beleving en herinnering belichten.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ Van Thijn, *Het verhaal*, 1999, Ed van Thijn, *Achttien adressen*, (Amsterdam/Antwerpen: Augustus 2004), Ed van Thijn, *Judy/Judica*, (Amsterdam/Antwerpen: Augustus 2006).

Op deze wijze ben ik tot vier verschillende invalshoeken, of perspectieven, gekomen van waaruit de beleving van en herinnering aan Westerbork wordt onderzocht. Samen geven zij een behoorlijk omvattend beeld van de beleving van en herinnering aan doorgangs(- en internerings)kamp Westerbork.

Allereerst staat een genderperspectief centraal. Hoe beleefden en herinnerden mannen en vrouwen zich kamp Westerbork? Zijn er verschillen en zo ja, hoe komen die tot uiting? Ten tweede heb ik onderzocht hoe kinderen het kamp beleefden en hoe zij er later als volwassenen op terugkeken. Hebben kinderen en kindoverlevenden specifieke ervaringen en herinneringen? Ten derde zijn de wijzen waarop slachtoffers over daders en omstanders hebben geschreven door de tijd heen onderzocht. Ten vierde heb ik onderzocht hoe Duitse en Nederlandse joden over elkaar en het kamp hebben geschreven. Deze perspectieven zijn niet los van elkaar te zien en er is geregeld overlap. In dit onderzoek heb ik de egodocumenten aan een kwalitatieve, diachrone analyse onderworpen.²⁰ Constanten en ontwikkelingen in de beleving van en herinnering aan Westerbork heb ik beschreven en geanalyseerd. Ik heb deze constanten en ontwikkelingen geplaatst tegen de achtergrond van het kampleven en ingebed

²⁰ Ik hanteer de benaming ‘egodocumenten’, en niet de vaker voorkomende term ‘getuigenissen’, (vertaling van ‘testimony’) die meestal wordt gebruikt om brieven, dagboeken en memoires uit en over de jodenvervolging aan te duiden. Documenten waar een duidelijk ‘ik’ uit spreekt kunnen onder verschillende soorten noemers worden geschaard, zoals het Duitse ‘Selbstzeugnisse’ (zelfgetuigen), of simpelweg ‘persoonlijke documenten’, al is dat een wel heel brede term. Ik heb in de eerste plaats gekozen voor ‘egodocumenten’ omdat die term een heel gangbare benaming is geworden in het Nederlands taalgebied. Ten tweede is de term ‘egodocument’ waarde vrij. Het is geen kwalitatieve of andersoortig waarderende benaming. ‘Getuigenis’ heeft naast een meer neutrale betekenis van een ‘verklaring die men aflegt’, (Dikke Van Dale, <http://www.vandale.nl/vandale/zoekService.do?selectedDictionary=nn&selectedDictionaryName=Nederlands&searchQuery=getuigenis>) ook een juridische waarde. In de woorden van Gie van den Berghe: ‘*Getuigenis* is een meer juridische, soms een wat plechtstatige of religieuze term, die de notie *bewijs* behelst.’ Gie van den Berghe, *Getuigen. Een casestudy over egodocumenten: een bibliografie van egodocumenten over de nationaal-socialistische kampen en gevangnissen, geschreven of getekend door ‘Belgische’ (ex)-gevangenen: Belgen, personen die in België gedomicilieerd waren of verbleven, en andere uit België gedeporteerde personen*, (Brussel: Navorsings-en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog 1995), ‘I Egodocumenten van ex-gevangenen’, 19. Zelfs al zijn veel van de egodocumenten die ik analyseer in eerste instantie als getuigenis geschreven, dan nog geeft deze benaming maar één aspect van de documenten weer. Daarbij zijn er ook bronnen in dit onderzoek die geenszins als getuigenis zijn geschreven, zoals de brieven uit Westerbork, zelfs al zijn ze later wel als zodanig geïnterpreteerd en/of gebruikt. De bedoeling van de schrijver kan ook nog eens gaandeweg veranderen, waardoor een bron steeds meer getuigenis wordt. Ten derde legt de term ‘egodocument’ ook sterk de nadruk op het ‘ik’ van de bron, een handelend, actief ‘ik’, die *zelf* een schrijven onderneemt.

in de veranderende historische context. Hoewel meestal één persoon niet zo gevolgd kan worden als Ed van Thijn, hoop ik door verschillende groepen egodocumenten te vergelijken toch inzicht te geven in de verschillende betekenissen die Westerbork in de loop der tijd voor de (voormalig) gevangenen heeft gekregen.

In vier hoofdstukken, ieder gewijd aan één perspectief, zal ik de ervaringen in en de herinneringen aan doorgangs- en interneringskamp Westerbork beschrijven. Maar eerst zal ik in het volgende hoofdstuk dit onderzoek historiografisch inbedden en de voornaamste bronsoort, egodocumenten, beschrijven en bespreken.